

Joan Mari Torrealdairekin solasean

GIDARIA: OTAEGI IMAZ, Lourdes
(UPV/EHU-MHLI)¹

Lourdes Otaegi: Gaurko ekitaldiak ezaugarri akademikoak ditu, hau da, Joan Mari pertsona oso ezaguna da, publiko zabalean ezaguna hainbat lan motengatik. Baina gure artera deitu dugu maila akademikoan egindako lanengatik, eta akademian, hau da, irakaskuntzan, unibertsitate mailako irakaskuntzan bere lanetatik edaten dugunok, bai euskal literaturaren esparruan aritzen garenok bere lanetatik abiatuta dihardugulako.

Horregatik, lehenengo helburua ibilbide akademiko horren aurkezpena izango litzateke, batzuentzat oso ezaguna izan daitekeena, beste batzuentzat ez horren agerikoa. Esango genuke, ibilbide horren hastapenean *Jakin* dagoela. *Jakin* aldizkariaren zuzendaritza hartu zuen 1967an. 1969an aldizkaria ixten dutenean, zentsurak ixten duenean, Frantziarako bidea hartu zuen, Tolousen ikasketak jarraitzeko, eta 1972an lortu zuen han Teologian lizentzia, Institute Catholique de Tolousen. Jarraian, bere ikasketetan aurrera eginez, Pariseko Gizarte Zientzien Fakultatean lortu zuen bigarren lizentzia soziologian eta, hirugarrenik, Informazio Zientzietan lizentziatu zen Euskal Herriko Unibertsitatean, 1990ean.

Ibilbide profesionalaren aldetik esango genuke aldizkariaren zuzendari dela, *Jakin* eta *Anaitasuna* aldizkariaren zuzendari izan dela, baina agian ez duela horren ezaguna bere jardun akademikoa, hau da, Euskal Herriko Uni-

¹ Argitalpen hau Eusko Jaurlaritzak finantzatzen duen MHLI (www.mhli.net) ikerkuntza taldearen US 17/10 (UPV-EHU) eta FFI2017-84342-P (MINECO) proiektuen baitan gauzatu da.

bertsitatean, Deustun eta Arrasateko Unibertsitateetan egin duen irakas-kuntza lana soziologiaren arloan. Ibilbide horretatik aurrera, *Egunkariaren* zuzendari izan da 1990ean sortzen denetik, 2003an ixten duten arte. Eta orduan hasten da gurutze bide bat, 2014ko absoluzioarekin amaitzen dena, epaiketa ibilbide kalifikaezina, izendatzeko adjektiboak falta diren auzia.

Euskaltzain ere bada: 1975etik euskaltzain urgazlea, eta euskaltzain oso 2007tik aurrera. Ibilbide profesional eta akademikoa aurkeztuta, bere bibliografiak hiru multzo desberdin biltzen dituela esan genezake. Batetik, euskal literatura sistemaren deskripzio soziologikoan egindako lanak izango lirateke publiko zabalarentzat ezagunenak, hau da, *Euskal Idazleak gaur* eta *Euskal Kultura Gaur* lanak. Esango genuke bi liburu horietan oinarritzen dela euskal sistema literarioari buruz gure artean ezaguna den deskripzio aipagarriena, horien osagarri delarik 90ean zehar egindako XX. mendeko *Euskal Liburuaren Katalogoa*, lan guztiz beharrezkoa arlo honetan modu sistematiko eta serioan jarduteko.

Multzo horretaz gain, bigarren multzo bat egongo litzateke, euskararen soziologiari buruzko argitalpenena, eta hor egongo lirateke, esate baterako, *El libro negro del euskera* eta berriki, 2018an, argitaratu duen *Asedio al euskera* liburua. Baina azken multzoa, euskal literatura eta zentsurari buruzko multzo hori, da gure kasuan aipagai nagusia. Lau liburu garrantzitsuenek, aurrerago banaka aipatuko ditudanek, jatorri bera dute, hau da, bere doktorego tesia, *La censura gubernativa y el libro vasco: 1936-1983. Análisis de los informes de lectorado* izenekoa, 1995ean defendatua. Deskribapen horretan, guretzako guztiz baliagarria den alderdi bat dago, hain zuzen, metodologia aipatzen duen alderdi hori, *Análisis de los informes de lectorado*. Horrek atzean ordu askotako lana du, alegia, Madrilen, zehatzago esanda, Alcalá de Henares-en dagoen AGA (Archivo General de la Administración) izeneko artxibategian emandako orduen emaitza dugu. Euskal literaturaren deskripziorako, zentsurak eragindako moldatze gaiztoaren deskripziorako, guztiz beharrezko den oinarritzko lana egina dugu hor. Esango genuke hortik abiatzen direla, 1995eko lan horretatik, 1998an, 2000.ean... idatzitako zenbait liburu guztiz oinarritzkoak direnak zentsura frankistak euskal literaturari eta euskal kulturari orokorrean eragindako errepresioaz.

Baina, horien artean gaia mugatua dugularik, uste dut garaia dela, aitzin-solasetan ibili eta gero, hitza berari ematekoa.

Solasaldi baterako gonbita duzu gaurkoan eta gai jartzailearen funtzioa hartuko dut, alegia, bertso saio batean bagina bezala bost puntu emango dizkizut. Lehenengo puntua: zentsurari buruzko ikerketaren arloan zure tesi dugu aipagai. Tesi horretan substantiboa *zentsura* hitza da. Zentsuraren definizio bat eskatuko nizuke, esaniezaguz zer den zuretzako zentsura orokorrean, eta, bigarrenik, zentsura aparatua estatal batek aurrera eramaten duenean zein berezitasun dituen. Hori da lehenengo puntua.

Joan Mari Torrealdai: Eskerrik asko esan dituzun hitzengatik, gehiegizkoak dira, harro egon beharrean lotsatuta nago. Horretaz aparte, emandako lana betetzera nator, eskatu bezala. Definizioari buruz, tesian emandakoak, garai hartan landu nituenak, definizio deskribatzaileak dira. Simple-simple esanda, zentsura azkenean zera da: aginte publikoak edizioaren eta difusioaren gain duen kontrola. Hori da azkenean, bai frankismo garaian, bai gero ere, zentsuraren definizio orokor bat. Eta hor gehiago sakontzeak ez dut uste asko merezi duenik orain, baina bai gero definizio frankistan sartzan bagara, frankismo garaikoan. Hor beste ezaugarri batzuk aipatuko nituzke.

Dena den, badu definizio honek beste puntu bat gaurko gizartearekin zerikusi handia duena, zentsura likidoarena, alegia. Era guztietako formak hartzen ditu agintearen arabera, agintea nolakoa den: aginte diktatorial batean modu batzuk hartzen ditu, beste batzuk aginte demokratikoetan. Askotan lerro editorial batzuen atzean ezkututzen da, beste askotan ekonomia-aren ikuspegia hartzen du, edo hortik eragiten du, edo politikaren edo ideologiaren edo garai baten elizaren eskutik ere joan izan da. Beraz, zentsura likidoaren kontzeptzio hori uste dut oso emankorra dela zentsurak hartzen dituen forma desberdinak ulertzeko. *Virus mutante* bezala ere deskribatu izan dut inoiz eta hala dela iruditzen zait, zentsurak ez duela alde positiborik nahiz eta frankismoa bukatu zenean askok esan zuten horri eskerrak estiloak findu egin zirela eta beste.

Dena den, frankismoan, zentsura aparatua bat da, hola deitzen zitzaion. *Zentsura* kontzeptua 60ko hamarkada arte bakarrik existitu da beraien hizkuntzan, zeren, 1966. urtean Fragarren legea indarrean jarri zenean,

horri ez zitzaion zentsura deitzen, baizik bestela, eta lan hori egiten zutenak *lectores* ziren, hau da, guk zentsura deitzen geniona *lectorado* zen. Eta horrek aparatu bat osatzen zuen: irakurleek ez zuten aginterik, haiek deskribatu egiten zuten, liburua irakurri, txostena egin, eta gero erabakia hartzeko beste agintariak zeuden. 1966an aldaketa handi bat ematen da zentsuran: *consulta voluntaria* eta *depósito previo* bereizten dira. Baina 1966a aurretik eta ondoren, zentsura prebioa da, alde aurretikoa. Beraz, obraren produkzioaren eta difusioaren edo irakurlearen tartean sartzen da zentsura, zentsorea. Libururik ezin da argitaratu, egin bai, baina zabaldu ez zentsorearen edo lektorearen eta erabakimena duenaren baimenik gabe.

Beste aldaketa handi bat 1977an gertatzen da: zentsuraren aparatura desegin egiten da «Ley Antilibelo»arekin batera, eta, beraz, lege arruntetan sartzen da, ez dago lege berezirik, ez dago aparatu berezirik liburuak epaitzeko. Orain bezala. Zuk liburu bat argitaratu baduzu eta difamazio salaketarik baldin badago, lege arruntetan sartzen da. Baina, hala eta guztiz ere, 1977az hitz egiten ari gara, Franco hil eta gero ere, aginte berria egonagatik ere, 1983ra arte zentsura ez da desagertzen, aparatura ez da desegiten. Bitarte horretan Moncloako ituna eta beste gertatu arren, zentsura bizirik mantendu izan da. Hala ere, begiratzen dituzunean hor dauden irakurketak, zeren *lectorado* hori bitarte horretan bizirik mantendu baita, ez dute kasik lanik egiten eta txostenak simple-simpleak dira: *visto bueno*a eman eta aurrera edo, noizean behin, kasu berezietan, zigorren bat proposatu, baina ez dute kasik edukirik txosten hauek, baina, berriz diot, mantendu egiten da 1983ra arte. Horregatik, doktoretza-tesian ordura arteko informazioa biltzen da. Dena den, guretzat hori horrela izanda ere, aldaketa horiek egonda ere, aldaketa formalak baino gehiago direla zalantzarik ez izanda ere, hemen zegoen problematikatik begiratuta aldaketak oso gutxi izan dira egiazki guretzat. Zer-gatik? Beti egon izan direlako gai polemiko batzuk, zentsurak zigortu izan dituenak, esate baterako: *unidad de España, monarquía, fuerzas armadas* eta *pornografía*. Hori 1977koan. Eta aurrekoan, 1966ko legearen bigarren artikuluan, *Cajón de sastre* deitzen geniona: *el respeto a la verdad y a la moral, el acatamiento de la ley de principios del movimiento nacional y demás leyes fundamentales*, eta gainera: *defensa, seguridad del estado, mantenimiento del orden*

público, el debido respeto a las instituciones y a las personas en la crítica de la acción política y administrativa. Pentsa zer kontzeptu irekiak ziren. Eta noski, beraien esku gelditzen zen beti testuaren interpretazioa. Horiak dira gutxi gorabehera frankismoan zentsurak eduki dituen berezitasunak. Alegia, zentsura prebioa dela, aurretiazkoa, eta aparatu oso bat dagoela hori aurrera eramateko.

Lourdes Otaegi: Zuk ikergai horretan, zentsurak euskal kulturaren eta literaturan izandako eragina estudiantzeko edo ikertzeko izan dituzun motibazioetan, beti motibazio pertsonalak aipatu izan dituzu abiapuntu moduan. Hitz egingo diguzu hortaz? *Jakinen* itxieraz, esate baterako?

Joan Mari Torrealdai: Bueno, dezente izan ditut alde horretatik 1966an-edo hasita. Nik uste dut, lehenengoa *Jakinen* zuzendari nintzenekoa dela, artikulua bat debekatu zidaten, elkarrizketari buruzkoa zen. Zentsuraren arrazoiak: «determinados ‘diálogos’ que sólo buscan hacer el juego al comunismo y a sus compañeros de viaje». Hori zen debekuaren justifikazioa. El-karrizketa horrek, geroztik irakurri dut, ez du inolako sakontasunik, baina, tira, artikulua debekatu egin zuten aurretiazko zentsurara aurkeztu ondoren, *consulta voluntaria* delakora, Fragaren legearen ondoren baitzen. Izan ere, Fragaren legearen ondoren aukera zegoen bi modutara jokatzeko. Bata da *consulta voluntaria* deitzen zaiona. Bide hori aukera zenezakeen. Hori eginda artikulua edo eskuizkribua beraien eskuetan uzten zenuen, eta zer publikatu eta zer ez esaten zizuten. Esaldiren bat edo beste zentsuratu behar bazuten, aldaketa hori egiten zenuen eta aurrera. Edota *depósito previo* delakoa aukeratzen zenuen. Hau da, liburua edo aldizkaria inprimatu eta kaleratu aurretik zentsuran uzten zenuen hainbat ale. Debekatuz gero, ekonomikoki asko jokatzen zenuen; bestean, aldiz, ez. Arrisku gutxiago bai, baina susmo txarra sortzen zuen *consulta voluntaria* delakora aurkezten zen lanak, zerbait *susmagarria* zuela pentsatzen baitzuten eta horregatik estuago begiratzen. Kalkulu horiekin jokatu behar zen.

Nire artikulua debekua anekdota bat izan zen. Larria, aldiz, *Jakin* aldizkariaren debekua izan zen, 1969koa. 1969koa ez zen izan ohiko debeku soil bat artikulua edo esaldiren bategatik, baizik aldizkaria argitaratu ahal izateko debekua. Ez zen izan ohiko zigorra. Isunak eta inoiz kartzelaldia ere

izan zitezkeen, baina okerrena gurea izan zen: gure kasuan handik aurrera ezin genuen *Jakin* aldizkaria argitara eman. 1977an lortu genuen hurrengo zenbakia publikatzea, pentsa. 1969tik 1977ra arte ezin izan genuen baime-nik lortu, nahiz eta behin eta berriz saiatu.

Aurrez ez dut azaldu, baina debeku mota hau da aginte frankistak zuen mekanismo kontrolatzaileena. Zentsuraz hitz egiten dugunean, zentsura frankistaz hitz egitean, ezin dugu pentsatu testuaren gainean egiten zen kontrola zenik zentsura maltzurrena. Arkatz gorriaz, arkatx urdinaz eta horiez hitz egiten da. Bai, hori testuen gainean zentsurak egiten duen lana da edo *lectoreak* egiten duen lana da, baina, bazegoen beste mekanismo bat askoz ere gogorragoa: zenbaki editorialaren kontrola. Edozein editorial edo edozein aldizkari publikatu ahal izateko zuk *Registro de Empresas Editoriales* edo *Registro de Empresas Periodísticas* delakoetan izena eman eta baimena eduki behar zenuen, eta horretarako bi baldintza garbi eskatzen zituzten: bata da zeintzuk ziren promotoreak, zehatz-mehatz adierazita; eta, bestea, zein zen helburua, *objeto y finalidad* esaten zutena, hori ere zehatz eta mehatz azalduta. Zer gertatzen zen? Beraien sokakoa ez bazinen, ez zenuen baime-nik lortzen aldizkari edo editorial bat izateko. Horregatik elizaren izenean argitaratzen ziren aldizkari asko: *Anaitasuna* dela, *Goiz Argi* dela edo *Jakin* dela... guztiak ere elizaren babespean izan ziren, bestela ezingo ziren publi-katu. Geroago, *Equipo Editorial* argitaletxea (eta hortik dator *Lur*) eta horiek etorri zirenean, ezkertiar fama zutenak-eta, beren izenean barik emaz-teen izenean-eta jarri ohi zuten editoriala. Hala, beraiek ez ziren agertzen, egiazki atzean zeudenak. Baina, hori ere harrapatu egiten zuten. Eta beste jokamoldea zen *objeto y finalidad* deitzen zen hori kamuflatzea. Helburu oso orokorrak jartzen ziren edo ez zen garbi adierazten arazo sozialak planteatu-ko zirenik, hori ezin baitzen deklaratu, horrela ez baitzenuen lortuko baime-nik. Tranpa saduzeoa zen, ordea. Beti zeunden harrapatua: egia esaten ez bazenuen, gero zure artikulua deklaraturako «helburuetatik» ateratzen bal-din bazen, gure kasuan bezala, orduan debekatu egiten zizuten editoriala. Guri hori egin ziguten: guk bagenuen argitaratzeko baimena, baina ez zen iristen sozialismoaz hitz egiteko, edo komunismoaz edo ezkertiar planteamenduez... ez genuen horretarako eskubiderik, hori debekatuta zegoen. Eta noski, Rikardo Arregiren edo Txillardegiren lanak, elkarrizketak edo deba-

te horiek, nahi bezala deitu, horiek tartean zeuden eta beste artikulua asko. Gu erregimena zabaltzen ari zelakoan jardun ginen bi urtez, artikulua mota horiek publikatu eta publikatu. Eta zer gertatu zen? Bitartean beraiek debekatzeko argudioa bila ari zirela. Horren erakusletzat papertxo bat aurkitu nuen Alcaláko artxibategian, zera zioena: «darles cuerda para que ellos mismos se ahorquen». Eta horixe egin zuten. Debekurako txostena egin zuten. Ni, hain zuzen, txosten horren egilearekin egon nintzen, euskalduna baitzen egilea. Esan zidaten oporretan hemen zela, eta horretaz inork jakitekotan horrek jakingo zuela. Hala, harekin geratu nintzen eta debekuaren nondik norakoak galdetu nizkion. Honela erantzun zidan berak: «suele ser difícil, una vez que ha llegado a este nivel, una vez que el Consejo de Ministros lo haya prohibido suele ser difícil darle la vuelta a esto». Ez zidan besterik esan. Gero jakin nuen egia, AGAn informazioa bila ibili nintzenean. AGA *Archivo General de Información Civil* da. Han ikusi nuen bera zela txosten horren egilea. Zentsurarekiko nire anekdota nagusia hori da, baina gero *Anaitasunan* ere izan nituen beste batzuk.

Azkenik, aipatu nahi nuke diferentzia bat bazegoela katalanen eta euskaldunen artean. Katalanek negoziatu egiten zuten, asko negoziatzen zuten, indartsuak ziren eta Madrilekoekin negoziatu egiten zuten. Baina, hemen, gure artean, ez zegoen kultura hori eta ez zegoen inork negoziatzeko. Edo askotan gertatzen zen bezala, aitabitxien bila ibili behar izaten genuen, Real Sociedad Vascongada de Amigos del País bezalako enbuesgoaren bila, baina Madrilekoekin zuzeneko harremanik ez zuten gutariko inork. Katalanek, berriz, bazuten harreman hori.

Lourdes Otaegi: Horren ildotik joko dugu hirugarren gaira. Hau da, abiapuntuan esperientzia pertsonalak dituzu, zeuk jasan zenuelako zentsuraren indar hori. Bigarren motibazio bezala aipatu izan duzu zentsurak euskal kulturaren basamortu kulturala eragin zuela. Horrek esan nahi du pobretasun bat ekarri zuela gure lurraldera. Zehaztu liteke horren eragina, nola gertatu zen basamortu kultural hori?

Joan Mari Torrealdai: Zentsuraren eragina neurtzea oso zaila da, ikaragarri zaila. Eredu askotan jokatzen du. Lehenengo eta behin, autozentsura ekartzen du, nire ustez zikiratzaileena. Aipa ditzagun kalteak, puntuz puntu

joanez: obran aurkitzen dugu zentsuraren eragina. Zuk obra bat egin duzunean debekatu egin diezazukete publikatzea edo tatxadura batzuk egin, eta argitaratzea nahi baduzu negoziatu egin behar duzu zentsorearekin. Zuk *independentzia* jartzen baduzu besteek beste kontzeptu bat jarriko dizute, esaterako. Beraz, hor ibili behar duzu etengabe haiekin negoziatzen. Hori azken garaietan dezente egin izan da. Martin Ugaldek berak gauza dezente aldatu behar izan zituen liburu soziopolitikoetan, eta historikoetan zer esanik ez. Ondorioz, ateratzen den obra askotan ez da autoreak jatorrian idatzi duena. Arestiren obrarekin gertatu izan da hori. Edizio batzuk ez dira jatorrian Arestik idatzitakoak. Hain justu Arestiren edizio osoak egiten ari zirenean aurkitu nituen artxiboan paper zentsuratuak, eta Susako Karmelo Landari-eta pasa nizkien, eta hala osatu ahal izan zuten zer zen Arestik jatorrian idatzi zuena eta zer zen publikatu zena, hau da, tatxadurak non zeuden, Arestik onartu egin baitzituen askotan tatxadurak, liburua argitaratzearen. Beraz, alde horretatik literaturarako inportantea da ezagutzea kaleratzen dena ez dela derrigor idatzi dena. Tartean negoziazio bat edo amore emate bat dago, eta uzten dizutena publikatzen duzu. Gero badago, baita ere, editorearen esku-hartzea, zeren, azken batean, editorea bera ere zentsore *malgré lui* bihurtzen baita. Zergatik? Bada, berak ere erantzukizuna duelako legearen aurrean, kartzelara inork joan behar baldin badu, agian bera baita lehenengo. Orduan, berak ere bere burua zaindu egin behar du. Gainera editoreak hobeto ezagutzen du beste parteak, zentsorearen parteak, harekin egotea beste askotan ere egokitu izan zaiolako. Alde horretatik, laguntza ematen dio autortuari, zer publikatu eta zer ez, baina azkenean, komatxoaren artean, denok bihurtzen gara zentsore, aldizkariaren zuzendaria ere bai.

Gizarteari dagokionez, Jon Etxaidek *desgiro* bezala deskribatu zuen bere garaiko gizarte hura. Zergatik? Alde batetik, zentsurarekin zerikusi zuzena ez badu ere, azpiegiturak minimoak ziren, oso-oso eskasak: editorialak falta ziren, plan editorialak zer esanik ez, elkarteak eta taldeak falta ziren, kazetariak falta ziren... hori zen orduko Euskal Herria. Gero, zentsurak berak giro sozial hori eskastu egiten du, zeren eta ez baitzegoen eztabaidarrik, gai asko ezin ziren idatzi... Inor ez zen ausartzen muga batzuk gainditzen, ondorioak handiak baitziren. Isuna da bat eta kartzela da bestea, edo biak. Eta kartzelara joan direnak badira. Orduan gizarte hil bat bihurtzen da, eztabai-

da eta iritzi ideologiko trukaketarik gabe. Konpara dezagun gaur egungo gizartearekin, ez dauka zerikusirik. Horrela gaitergia eskastu egiten da, elkarriketarik ez dago, debaterik ez... eta hori guztia *desgiro*arekin pareka liteke. Hori baino gehiago, zuek, literaturan zabiltzatenok ere, begia jarriko diozue gaiari, estiloan eta idazkeran bertan zentsurak aldaketak sortzen baititu. Manuel L. Abellánek bere garaian inkesta bat egin zien hainbat idazleri eta bakoitzak azaltzen zuen nola idazten zuten: batzuetan, beraiek ziren hasieratik autozentsoreak, beste batzuk etorri ahala idazten zuten, eta, gero, bukaeran gainbegiratzen zuten eta zer kendu erabaki. Horrez gain, mezuan ere, idazle eta irakurlearen arteko mezu zuzena egiteko kode jakin batzuekin funtzionatu ohi zen. Esaterako, Aljeriari buruz ari zenean Rikardo Arregi Euskal Herriari buruz ari zela denok ulertzen genuen. Baina formal-ki Aljeriari buruz idazten zuen. Eta hori, guzti hori, uste dut geroko urteetan komunikaziorako traba gertatu zaigula.

Gabriel Arias Salgado 50eko hamarkadako inguru horretan Ministerio de Infomación y Turismo-ko zuzendaria zen, baina, horrez gain, ideologo eta pentsalaria ere bai. Honek gogoeta bat egin zuen idazleek nola idazten zuten eta zentsoreek edo lektoreek zer eduki behar zuten kontuan; zeren eta «irakurleentzat» arazo handi bat hori zen, zentsurak ez zuela jarraitzeko araudi jakinik, zentsoreak usaimena baliatu behar zuela esaten zitzaien, jakin behar zutela erregimenari zer atsegin zitzaion, zein momentutan zeuden eta noraino arriska zitezkeen. Gernika frankistek erre dutela aipatu daiteke? Bada, hori uste dut 1969 ingurura arte ezin zela aipatu. Ingurugiro horretan zentsoreei ere zalantzak ugari sortzen zitzaizkien, nola jokatu, permisibitatearen mugak non jarri. Arias Salgadok dio tribunalak iritsi ezin zitezkeen zirrikituetaraino iritsi behar dutela zentsoreek.

Hona Arias Salgadoren gogoeta, lerro artean ezkututzen den maleziari buruz. Irakurri egingo dut, interesgarria baita:

La incapacidad, la lujuria, la falsedad, el daño material, la negligencia culpable, la difamación, la misma deslealtad por la patria en la prensa no es tan fácil de precisarla en muchas ocasiones aunque nos conste con evidencia que la hay ante los secretos de la gramática, la habilidad de la alusión, la sutileza de los recursos literarios, la ambivalencia de algunas figuras retóricas, las segundas intenciones que

para el público son perfectamente inteligibles como primeras, los trucos de la confección de la titulación, el lugar del periódico en que se pondera la nota, el comentario, la glosa o la información sugerida por la autoridad al que es conocido por los lectores. Ante el silencio que puede ser tan significativo, ante el mismo elogio desmesurado expofeso la técnica judicial de los tribunales ordinarios puede resultar ineficaz e inadecuada en la mayoría de los casos.

Hau guztia harrapatzea zaila zen zentsorearentzat, zentsurari iskin egiteko mekanismoak bai baitziren. Idazle bakoitzak bere modura funtzionatzen zuen. Idazleei egin nien inkestan, idazle batek dio berak zentsura ez zuela aintzat hartu. Hori ez da posible. Horrek zera esan nahi du autozentsuratu egin ohi zela, zentsura barneratua zuela.

Lourdes Otaegi: Tartean aipatu dugu *desgiroa* hitza, Jon Etxaideren elkarrizketa batetik sortutako hitz hori. Hark genozidio kulturalaz ere hitz egiten du, baina horrek oso urrutira eramango gintuzke. Azkenean, zentsura ez delako gaien zentsura bakarrik, baizik eta euskaraz egindako kulturaren errepre-sioa, Etxaidek horren ongi deskribatu zuena eta gogorki pairatu zuena. Zuk elkarrizketatu zenuen eta datu asko jaso zenituen. Honek, 50eko hamarkada-ko giro horretara eramaten gaitu, eta luzatu egingo ginатеke. Baina Itxaropena bezalako argialetxearen ihesbideak, lehenago Rocamora aipatu duzu bi-tartekari nola lagundu zion Itxaropena enpresari...

Joan Mari Torrealdai: Aurrera segitu aurretik gauzatxo bat esan nahi nuke: Itxaropena bezalako editoriala negoziatzailea bazen, izan. Pentsa ezazue zeinen hari finean ibili behar zuen erregimenaren «kolaboratzaile» ez izateko mugaz beste aldekoen aurrean. Inoiz kolaboratzaile deitu izan zioten. Posibilismoaren barruan jokatzeko zailtasun hori sekulakoa zen gurean.

Lourdes Otaegi: Hain justu ere gai hori atera nahi nuen. Zentsuraren aurrean negoziazio ildo horretan joko handiko eremuan sartzen zinela, eta horregatik meritu berezia eman behar zaiela horrelakoei. Baina, bueno, azken puntura, bosgarren puntura, igaroko gara. Bosgarren puntuan aipatu nahi nuen nik bereziki *desmemoria programada* delakoa. Alegia, zer gertatzen da trantsizioaren momentua datorrenean eta momentu horretan gauzak esateko garaia, hau da, zer gertatu den esateko garaia etorri denean erabaki

zen aurrera begiratzea hobe zela. Hori alde batetik, edukiko genuke momentu historiko horren garrantzia; aldiz, pertsona batzuk erabakitzen dute ezetz, memoria horren lekukotza uztea guztiz garrantzitsua dela, eta memoria horren lekukotza uzteko langintza horretan Martin Ugaldek izandako protagonismoa aipatu nahi dut. Alegia, beretzat lehentasuna jendeari memoria itzultzea dela. Hori duzu azken puntua.

Joan Mari Torrealdai: Martinek nola jokutzen duen horretarako? Bada, erdaraz idazten du Martinek bere obra soziopolitiko edo bere historia, eta Espainiako argitaldari batean argitaratzen du, editorial handi batean. Hori da bere babesa, han argitaratzea. Berak hala pentsatzen du, han idatziz gero erraztasun gehiago izango duela publikatu ahal izateko, haiek indarra daukatelako Madrilan eta haiek negoziatu egiten dutelako. Eta halaxe gertatu zen, baina, hala ere, gauza asko kendu behar izan zituen. *Independentzia* jarri zuen tokian *soberania* jarri behar izan zuen, kasurako. Bere obra begiratzin baldin baduzu, kontzeptu politikoak denak daude *eskastuta*. Salbatu zituen gauza batzuk; kontzeptu batzuk salbatzen buru-belarri ahalegindu zen. Kontuan izan behar da horrela ibili behar hori zer-nolako umiliazioa den idazlearentzat, sekulakoa da. Gainera, oharririk ezin duzu jarri. Sekula ezin da inon aipatu zure obra hori zentsuratua izan denik edo zerbait falta zaionik. Tentazioa askotan izaten zen hamar lerro edo orrialde oso bat kentzen bazizuten, *zentsurak ezabatua* bertan jartzekoa. Hori erabat debekatua zegoen, zentsurak markarik ezin zuen utzi. Zentsura ez zen existitzen, zentsoreak ez ziren existitzen. Zentsoreen izenik ez zen ezagutzen, ez zegoen identifikaziorik, inoiz zenbakiz identifikatzen ziren. Berriz diot: non argitaratu aukera estrategikoa zen. Martinek pentsatu zuen kanpoko editorial handi batean egitea; bere estrategia hori izan zen. Beste batzuk pentsatzen zuten hobe zela mugaz haraindi egitea, horrela nahi zenuena idatzi zenezakeelako. Baina gero mugaren arazoa duzu, ez nolana hiko: bi aldiz kartzelan egon izan zen Etxaide argitalpen klandestinoen erruz. Estrategia desberdinak egon dira hor, Martinek berea izan zuen, eta nahiko ondo atera zitzaion.

Esan duzun *desmemoria programada* horren ondorioak orain ere bizitzen ari garela iruditzen zait. Hipotesi bat bada dioena 40 edo 50 urtetan memoria desprogramatuz gero lausotu ez eze galdu egiten dela. Ez dakit. Gure belaunaldiak, 56ko belaunaldiak, eten izugarri bat izan zuen aurrekoekin, gerra

zela eta. Ez genuen memoriaren transmisiorik eduki guk. Geuk bilatu behar izan genuen guztia aurrekoen laguntzarik gabe. Baina, gero, 1978ko aldaketa etorri zenean, esperantza sortu zen: ezkutuko material hori guztia deskubritzen hasi ginen, eta jendearen aurrean erakusten, frankismoak kulturaren egin zuen kalte guztia azaleratze aldera, orain errepresio politikoaren alorrean egin ohi den bezala. Baina Felipe Gonzálezek agintea hartu zuenean, (ni horren testigu naiz maila txiki batean), beste dotrina bat ezarri zen: zauriak itxi egin behar dira, aurrera begiratu behar da eta estali behar dena estali, eta kito. Lehen bide bazterrean zeuden hildakoak estali ziren bezala, orain memoria kulturala ere, gertakari horiek ere, estali egin behar dira. Momentu hartan, esate baterako, Manuel L. Abellánek (bera sozialistazalea zen) lan polit bat egina zuen eta sozialistak oposizioan zeudenean beraien laguna zen, eta pentsatzekoa zen gerora dirulaguntzak izango zituela, zeren eta ordurako jada harremanak landuak zituen, baina dena geldiarazi zuten. Ezin izan zer ezer ere egin. Adibidez, Alcalá de Henareseko zentro hori, AGA, Administración Civileko artxiboa, orain ez dakit nola dagoen, hori guztia geratu egin zen, artxibo intermedio izanik landu gabe, aurrekontu faltaz. Informazioa «garbitu» egin behar da han, katalogatu eta beste dokumentazio guneez bidali, baina dena bere horretan gelditu zen laguntza ekonomikoen zain. Beraz, bilaketa exhaustiboak ia-ia ezinezko bihurtu ziren, eta hori espresuki egindakoa izan da. Eta, noski, artxibategian ezkututzen den hori ezagutzen ez denean, handik 40 edo 50 urtera hasten da errebisioismoa. Orduan arazo soziopolitikoak zena, lekukoak oraindik bizirik zeudelako, garaiz lantzen ez bada, gerora unibertsitateko arazo bihurtzen da, ikerlariena, eta horren bukaera askotan negazionismoa da. Azkenean, ukatu egiten da. Gaur egun, nik (*Asedio al euskera* liburuan) bildu ditudan dokumentuetan, askok eta askok ukatu egiten dute Francok euskara ezabatu nahi zuenik edo euskarak zailtasunak izan zituenik. Areago, esaten da Francok-eta asko lagundu zutela 60ko hamarkadan eta hil zen arte. Hori dena gertatzen da memoria bizia hil egin delako eta zapaldu egin delako. Gerora, beste modura batera birsortzen da memoria hori, baina *deskubritzea* zaila da, eta gizartratzea oso zaila, ahaleginak ahalegin ez baitauka sozialki aski indarririk.

Lourdes Otaegi: Amaitu nahi nuke esanez eskertzen dizugula bereziki memoria programatu hori kontraprogramatu izana, guri helarazi izana me-

moria horren berri, lan eskerga egin izana AGAko artxiboetan ikertzaile, Biltzarraren atzoko egun guztian Kafkaren gazteluarekin alderatu zen leku horretan emandako orduak eta egindako ahaleginak. Horren errenta jasotzen ari gara gu.